

Збалансований розвиток екосистем:

сучасний стан і перспективи

**Полтавське відділення Академії наук
технологічної кібернетики України**

**ЗБАЛАНСОВАНИЙ РОЗВИТОК
ЕКОСИСТЕМ:
СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ**

Колективна монографія

Полтава – 2024

РОЗДІЛ 4

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ОБ'ЄКТІВ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ

4.1. Особливості формування та перспективи розвитку природно-заповідного фонду Житомирської області в умовах нового адміністративно-територіального устрою України

Костюкевич Т. К.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Охорона навколишнього середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини є невід'ємною умовою сталого економічного та соціального розвитку всього світу, зокрема й України.

Найкращий спосіб збереження природного ландшафту, історичної місцевості, рідкісних видів тварин і рослин, шляхів їхньої міграції – створити на цих територіях об'єкти природно-заповідного фонду. Заповідання природних територій дозволяє вберегти їх від небажаного і не виправданого впливу людини. З огляду на це об'єкти природно-заповідного фонду останніми десятиліттями користуються все більшою популярністю для розвитку різних видів туризму, зокрема екотуризму.

Відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» «природно-заповідний фонд охороняється як національне надбання, щодо якого встановлюється особливий режим охорони, відтворення і використання. Україна розглядає цей фонд як складову частину світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною» [1017].

До природно-заповідного фонду України належать:

- природні території та об'єкти – природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища;

- штучно створені об'єкти – ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, пам'ятки природи, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва залежно

¹⁰¹⁷ Про природно-заповідний фонд України : Закон України від 16.06.1992 р. № 2456-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text> (дата звернення: 3.08.2024 р.).

від їх екологічної і наукової, історико-культурної цінності можуть бути загальнодержавного або місцевого значення.

Все це покликане зберегти біологічну та ландшафтну різноманітність, забезпечити її раціональне використання, запобігти деградації, забрудненню, пошкодженню, виснаженню, руйнуванню та іншому шкідливому впливу. Найвищу безпеку екосистем забезпечують заповідники, оскільки на території повністю вилучаються з господарського обороту природні комплекси, типові і рідкісні ландшафти [1018].

В останні роки значно знизилися темпи збільшення загальної площі природно-заповідного фонду; почастишали випадки нецільового використання, вилучення земель та водних об'єктів природно-заповідного фонду, недотримання режимів територій та об'єктів природно-заповідного фонду, зокрема рекреаційного використання.

Також у межах природно-заповідного фонду існують такі проблеми: низький відсоток заповідників, високий індекс ізольованості, низький ступінь репрезентативності ландшафту, нерегульована та несанкціонована антропогенна діяльність.

Правова охорона природно-заповідного фонду України потребує удосконалення, через підвищення ефективності за рахунок поліпшення системи управління, охорони та використання охоронних об'єктів [1019]. Також доведено наявність істотних відмінностей у розподілі та забезпеченні фінансовими ресурсами об'єктів природно-заповідного фонду у розрізі адміністративних областей України, а широкий спектр можливих джерел фінансування не впливає на їх якісне функціонування [1020].

Недостатня інформація про рекреаційні можливості національних парків, низька ефективність їх популяризації, слабке залучення місцевого населення до участі у розвитку екологічного туризму та інші фактори гальмують розвиток туризму у національних парках [1021].

Ще однією великою проблемою на сьогодні є те, що майже 20 % об'єктів природно-заповідного фонду уражені війною. Серед них такі, які Україна може втратити назавжди. За попередніми даними, понад 1200 тис. га природоохоронних територій потребують обстеження та розмінування.

Протягом 2023 року в Україні створено 119 нових територій природно-заповідного фонду в 16 областях та Києві. Загальна площа нових об'єктів ПЗФ становить 13 646 га. Також розширили межі 12

¹⁰¹⁸ Костюкевич Т. К., Данілова Н. В., Демченко А. Г., Робу А. В. Сучасний стан та структура природно-заповідного фонду Івано-Франківської області. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2023. № 4. С. 103–111.

¹⁰¹⁹ Шарапова С. В. Актуальні проблеми правової охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду України. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-problemy-pravovoy-ohrany-territoriy-i-obektov-prirodno-zapovednogo-fonda-ukrainy/pdf> (дата звернення: 11.08.2024 р.).

¹⁰²⁰ Касперевич Л. В. Фінансове забезпечення природно-заповідних фондів України. *Вісник ЖНАЕУ*. 2016. Т. 2. № 1 (54). С. 268–276.

¹⁰²¹ Коніщева Н. Й., Ткачова С. С. Шляхи сталого розвитку туризму на територіях національних природних парків. *Інновації та технології в сфері послуг і харчування*. 2020. № 2. С. 23–34.

територій та об'єктів у різних областях. Статус 6 об'єктів скасували [1022].

В умовах війни Росії проти України в тимчасово окупованих областях (Херсонській, Запорізькій, Луганській, Донецькій) нові природоохоронні території не створювалися. Те саме стосується природоохоронних територій в Криму. Водночас Волинська та Тернопільська область мали для природоохорони всі можливості, утім, не скористалися ними й не створили жодного нового об'єкту ПЗФ, а лише трохи розширили чинні.

За кількістю створених минулого року заповідних територій лідирує Київська область: тут їх створили 28. Івано-Франківщина не пасе задніх: тут створили 10 пралісових пам'яток природи.

В системі державних пріоритетів природоохоронної діяльності особлива роль відводиться заповіданню територій та об'єктів, на яких повністю або частково забороняється традиційна виробничо-господарська діяльність.

Частка територій природно-заповідного фонду на теперішній час складає 6,9 % від загальної площі території України, а норма цього показника в країнах Західної Європи знаходиться у межах 8–10 %. Необхідність розширення площі та збільшення числа об'єктів природно-заповідного фонду нашої держави не викликає сумнівів і заперечень. Це завдання визнається за одне з пріоритетних напрямів екологічної політики держави, що й законодавче затверджено загальнодержавними програмами в галузі розвитку екологічної мережі та заповідної справи [1023]. Однак при цьому актуальним залишається питання пошуку компромісів між екологічними пріоритетами та станом навколишнього природного середовища з одного боку та нагальними суспільними, передусім економічними, інтересами держави й її фінансово-економічним потенціалом з іншого.

Одним із шляхів досягнення цього компромісу та реального забезпечення необхідних умов для кардинального зменшення антропогенних навантажень на пінні в природоохоронному відношенні території є коректне обґрунтування необхідності встановлення відповідного режиму їх збереження. Цей режим визначається юридичним статусом таких територій, відповідно до якого і регламентується природокористування. При створенні (оголошенні) об'єктів природно-заповідного фонду вибір їх категорії залежить від мети заповідання – збереження, запобігання знищенню або пошкодженню цінних природних комплексів і об'єктів.

¹⁰²² Природа знищується швидше, ніж зберігається. URL: <https://uncg.org.ua/pryroda-znyshhuetsya-shvydshe-nizh-zberigayetsya/> (дата звернення: 2.08.2024 р.).

¹⁰²³ Про Програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки. URL: http://static.rada.gov.ua/osmir/tables/09_2000/TABL33360002.html (дата звернення: 2.08.2024 р.).

Для встановлення закономірностей розподілу об'єктів природно-заповідного фонду проводять оцінку їх просторового поширення у межах адміністративно-територіальних одиниць, визначають кількісні та якісні характеристики природоохоронних об'єктів і територій. Отримані результати можуть бути використані для подальших управлінських рішень з метою резервування та розширення земель природно-заповідного фонду.

Станом на 01.01.2023 р. до складу природно-заповідного фонду Житомирської області входить 268 об'єктів природно-заповідного фонду загальною площею 142155,51 га, з них 20 об'єктів загальнодержавного значення (їх площа становить 57940,04 га) та 248 об'єктів місцевого значення (їх площа становить 84215,47 га). Природно-заповідний фонд Житомирщини займає 4,8 % від загальної площі регіону [1024].

З метою «розширення мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду та забезпечення збереження біорізноманіття у 2022 році рішенням дванадцятої сесії Житомирської обласної ради VIII скликання від 07.12.2022 № 474 оголошені нові об'єкти природно-заповідного фонду місцевого значення» [1025], а саме:

1) ландшафтний заказник місцевого значення «Любарський», площею 159,2611 га;

2) ландшафтний заказник місцевого значення «Трощанський», площею 105,1864 га;

3) лісовий заказник місцевого значення «Урочище Зікове», площею 53227,8 га;

4) лісовий заказник місцевого значення «Мокренський», площею 56,1 га;

5) ботанічна пам'ятка природи місцевого значення «Поліський дуб», площею 0,01 га.

Таким чином площу природно-заповідного фонду області було збільшено на 548,3575 га.

Структура природно-заповідного фонду області представлена 6 категоріями (рис. 1), серед них: природні заповідники, заказники, пам'ятки природи, дендрологічні парки, парки пам'ятки садово-паркового мистецтва та ботанічний сад.

Так, більше половини (63,67 %) площі природно-заповідного фонду області займають заказники, навпіл менше – природні заповідники (35,68 %), на частку парків-пам'ятників садово-паркового мистецтва – 0,26 %. Найменша частка (0,03 %) приходить на ботанічні сади та дендрологічні парки.

¹⁰²⁴ Екологічний паспорт Житомирської області. 2023. URL: <https://mepr.gov.ua/diyalnist/napryamky/ekologichnyjmonitoryng/ekologichni-pasporty/>. (дата звернення: 12.07.2024 р.).

¹⁰²⁵ Про оголошення об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення. URL: https://zt.gov.ua/images/Proekt/12s/dod_12-prig-oxor.docx. (дата звернення: 12.07.2024 р.).

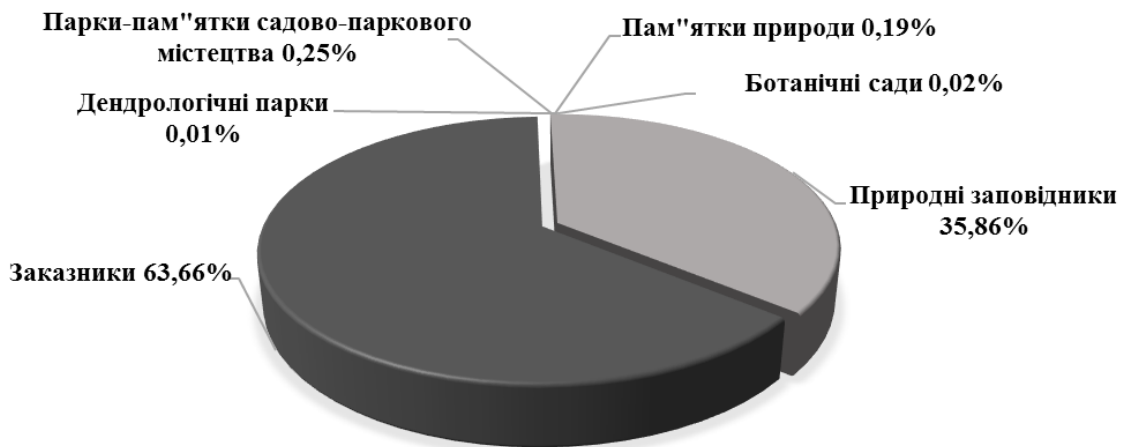

Рис. 1. Структура природно-заповідного фонду Житомирської області станом на 01.01.2023 р.

Джерело: побудовано автором на основі даних [1024].

Крім поділу територій та об'єктів природно-заповідного фонду за їх походженням, вони розрізняються також і за значенням. Залежно від екологічної, наукової, історико-культурної, естетичної, оздоровчої та іншої цінності території та об'єкти природно-заповідного фонду можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення. При цьому ряд категорій природно-заповідного фонду можуть бути як загальнодержавного, так і місцевого значення (це стосується заказників, пам'яток природи, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва). Регіональні ландшафтні парки і заповідні урочища є категоріями природно-заповідного фонду місцевого значення. А природні заповідники, біосферні заповідники і національні природні парки створюються лише на загальнодержавному рівні.

Розподіл територій та об'єктів природно-заповідного фонду Житомирської області за їх значенням, категоріями та типами наведено у табл. 1.

Категорії територій та об'єктів природно-заповідного фонду, що відсутні на території області: біосферні заповідники, Національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заповідні урочища та зоологічні парки.

Категорії територій та об'єктів природно-заповідного фонду, що відсутні на території області: біосферні заповідники, Національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заповідні урочища та зоологічні парки.

Значну частину природно-заповідного фонду Житомирщини становлять території та об'єкти, що розміщені на землях лісогосподарських підприємств Житомирського обласного управління лісового та мисливського господарства – 68,3 % від загальної кількості.

**1. Розподіл територій та об'єктів природно-заповідного фонду
Житомирської області за їх значенням, категоріями та типами
(станом на 1.01.2023 р.)**

Категорії об'єктів ПЗФ	Об'єкти ПЗФ						% площі окремих категорій до загальної площі ПЗФ
	загальнодержавного значення		місцевого значення		разом		
	к-сть	площа, га	к-сть	площа, га	к-сть	площа, га	
Природні заповідники	2	50976,84	-	-	2	50976,84	35,86
Заказники	10	6757,0	186	83749,2	196	90492,24	63,52
Пам'ятки природи	2	51,0	41	221,6	43	272,6	0,19
Ботанічні сади	1	35,4	-	-	1	35,4	0,02
Дендрологічні парки	-	-	3	16,0	3	16,0	0,01
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва	5	119,8	18	228,67	23	348,47	0,26
Разом:	20	57940,04	248	84215,47	268	142155,51	

Джерело: розраховано автором на основі даних [1024].

Графік динаміки об'єктів природно-заповідного фонду на території Житомирської області, 1995–2023 рр. представлено на рис. 2. Загалом, можна стверджувати, що на території Житомирської області спостерігається позитивна динаміка щодо збільшення кількості об'єктів природно-заповідного фонду.

Для встановлення особливостей територіального розподілу категорій об'єктів природно-заповідного фонду Житомирської області після проведення адміністративно-територіальної реформи були використані дані з джерела «Природно-заповідний фонд України» [1026] та дані порталу відкритих даних [1027]. Крім того, під час дослідження нами були використані методи статистичної обробки, методи узагальнення, систематизації, класифікації типології, групування, порівняльно-географічний та аналітичний метод.

Крім того, під час дослідження нами були використані методи статистичної обробки, методи узагальнення, систематизації, класифікації типології, групування, порівняльно-географічний та аналітичний метод. У табл. 2 наведена структура земель природно-заповідного фонду Житомирської області за категоріями об'єктів в розрізі адміністративних районів.

¹⁰²⁶ Природно-заповідний фонд України. URL: <https://pzf.land.kiev.ua> (дата звернення: 28.07.2024 р.).

¹⁰²⁷ Портал відкритих даних. URL: <https://data.gov.ua> (дата звернення: 28.07.2024 р.).

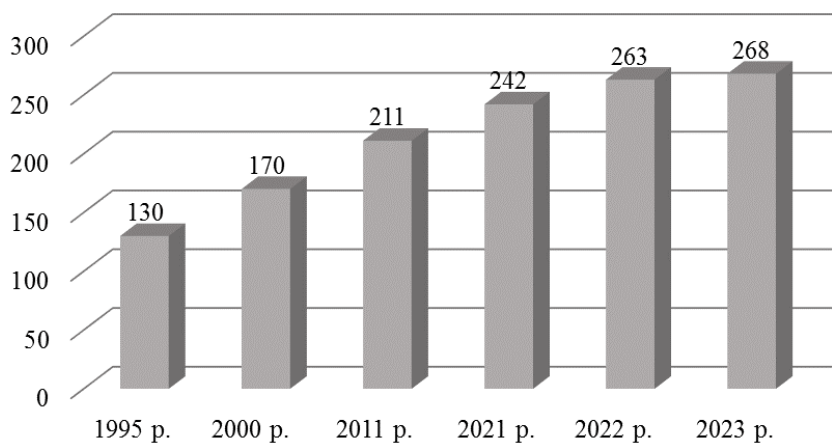

Рис. 2. Динаміка об'єктів природно-заповідного фонду на території Житомирської області, 1995–2023 рр.

Джерело: побудовано автором на основі даних [1024].

Наочно бачимо, що найбільша кількість об'єктів природно-заповідного фонду зосереджено в Коростенському – 118 об'єктів (з них 7 загальнодержавного значення) та Житомирському – 83 (з них 5 загальнодержавного значення) районах. Найменша – в Бердичівському – 15, у Звягельському розташовано 52 об'єкта (з них 7 загальнодержавного значення). Щодо площі під об'єктами природно-заповідного фонду, то лідером є Коростенський район – 119678,01 га, на другому місці Звягельський район – 15096,9 га. В Житомирському та Бердичівському районах під об'єктами природно-заповідного фонду зайнято 5534,04 та 1944,47 га відповідно (табл. 2).

У всіх районах, крім Коростенського основну частку об'єктів природно-заповідного фонду (більше 90 %) становлять заказники за рахунок відсутності природних заповідників, які, як правило, завжди займають значні території.

Для подальшого аналізу розподілу об'єктів природно-заповідного фонду Житомирській області у регіональному розрізі після адміністративно-територіальної реформи було розраховано показник заповідності. До проведення адміністративно-територіальної реформи на території області було 23 райони, сьогодні їх чотири: Бердичівський, Житомирський, Коростенський та Звягельський.

Рівень заповідності розраховувався нами як відношення площі території під об'єктами природно-заповідного фонду до площі району. Показник заповідності, як один з найпримітивніших в арифметичному сенсі критеріїв оцінки стану заповідності території, дуже часто зазнає жорсткої критики з боку багатьох спеціалістів. Основним його недоліком є неадекватність, адже не враховують даних про типи біогеоценозів у межах певної заповідної території [1028], тому результати його розрахунку

¹⁰²⁸ Волков А. І., Попік О. В. Комплексний аналіз переваг і недоліків методик оцінки заповідності територій

вважають суто адміністративним показником для формальної оцінки площ земельних угідь, зайнятих під об'єкти природно-заповідного фонду.

2. Структура земель природно-заповідного фонду Житомирської області за категоріями об'єктів в регіональному розрізі

Категорії об'єктів ПЗФ	Об'єкти ПЗФ						% площі окремих категорій до загальної площі ПЗФ
	загальнодержавного значення		місцевого значення		разом		
	к-ть	площа, га	к-ть	площа, га	к-ть	площа, га	
Бердичівський район							
Заказники	-	-	8	1790,89	8	1790,89	92,1
Пам'ятки природи	-	-	2	60	2	60	3,1
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва	1	33,7	4	59,88	5	93,58	4,8
Разом:	1	33,7	14	1910,77	15	1944,47	-
Житомирський район							
Заказники	1	358	45	4939,93	46	5297,93	95,7
Пам'ятки природи	-	-	23	35,53	23	35,53	0,66
Ботанічні сади	1	35,4	-	-	1	35,4	0,64
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва	3	65,1	10	100,08	13	165,18	3,0
Разом:	5	458,5	78	5075,54	83	5534,04	
Коростенський район							
Природні заповідники	2	50976,84	-	-	2	50976,84	42,6
Заказники	4	1789,0	91	66693,72	95	68482,72	57,2
Пам'ятки природи	1	15,0	14	125,94	15	140,94	0,12
Дендрологічні парки	-	-	2	8,8	2	8,8	0,01
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва	-	-	4	68,71	4	68,71	0,07
Разом:	7	52780,84	111	66897,17	118	119678,01	
Звягельський район							
Заказники	5	4723,0	42	10310,69	47	15033,69	99,6
Пам'ятки природи	1	36,0	2	0,13	3	36,13	0,24
Дендрологічні парки	-	-	1	6,1	1	6,1	0,04
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва	1	21	-	-	1	21	0,12
Разом:	7	4780	45	10316,92	52	15096,92	

Джерело: розраховано автором на основі даних [1026, 1027].

Результати порівняльного аналізу кількісних показників території та об'єктів природно-заповідного фонду області для чотирьох утворених районів представлено у табл. 3.

3. Кількісні показники територій та об'єктів природно-заповідного фонду Житомирської області в розрізі адміністративних районів (станом на 01.01.2023 р.)

Адміністративні райони	Площа району, км ²	Об'єкти ПЗФ		Показник заповідності, %
		кількість	площа, км ²	
Бердичівський	3014,0	15	19,45	0,65
Житомирський	10508,2	83	55,34	0,53
Коростенський	10892,2	118	1196,78	11,0
Звягельський	5237,3	52	150,97	2,88
Разом	29832	268	1422,54	4,77

Джерело: авторська розробка.

Наочно бачимо, що найбільше значення показника заповідності спостерігається в Коростенському районі (11,0 %), що пояснюється, насамперед, розташуванням на території району Поліського природного заповіднику та природного заповіднику «Древлянський», які займають близько 43 % території від загальної площі природно-заповідного фонду району.

Найменші значення показнику заповідності спостерігаються в Житомирському та Бердичівському районах – 0,53 та 0,65 % відповідно, що пов'язано, перш за все, з категорією об'єктів, що розташовані на території району – близько 95 % території природно-заповідного фонду займають заказники. Така ситуація спостерігається у Звягельському районі, хоч значення показника заповідності є трохи більшим – 2,88 %. В середньому показник заповідності по області становить 4,77 відсотка (табл. 3).

За показником заповідності райони області згруповані у три групи: із критично низьким (менше 1 %), низьким (1–10 %), середнім (11–20 %) рівнями та побудована карта-схема (рис. 3).

Проведене дослідження свідчить про низький та нерівномірний склад природно-заповідного фонду області у розрізі новостворених районів. Таким чином, головними тенденціями розвитку природно-заповідного фонду Житомирської області на сучасному етапі є:

- створення об'єктів на значних площах (із метою включення більшої кількості екосистем),
- об'єднання щільно розміщених об'єктів у більшій за площею території згідно з концепцією регіональної екомережі та підвищення показника заповідності в нових районах як індикатора стану збереженості природи в контексті забезпечення збалансованого розвитку регіону.

Рис. 3. Територіальний розподіл відсотка заповідності об'єктів природно-заповідного фонду Житомирської області (станом на 01.01.2023 р.)

Джерело: авторська розробка.

Тому питанню створення та збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду необхідно приділяти все більше уваги, з максимальним залученням державних і місцевих органів влади, і лише комплексне вирішення всіх екологічних, економічних, технічних та законодавчих проблем в заповідній справі сприятиме вдосконаленню природно-заповідного фонду нашої країни.